

Толордо: алын кылаас учуутала

Матвеева Матрена Германовна

Оџону грамотаџа үөрэтии

Оџону грамотаџа табаннык үөрэтии уһулуччу улахан суолталаах. Оџо аан маннайгыттан үчүгэйдик ааџар, суруйар кыахтаннаџына, кини атын да предметтэргэ ситиһиилээхтик үөрэнэр, уус-уран литератураны эрдэ ааџан, элбэџи билэн-көрөн, анал уопсай сайдыыта да түргээтиир. Оџо үөрэххэ баџата, дьулуура улаатар.

Урут грамотаџа аналитико-синтетическэй дорџоон ньыматынан үөрэтэллэрэ. Ити ньыма нуучча оскуолаларыгар грамотаџа үөрэтии курдук туттуллара. Оттон нуучча уонна саха тыллара дорџооннорун састаабынан үгүс уратылаахтар, онон саха грамотатыгар үөрэтии эмиэ уратылаах буолара көстөн тахсар. Дорџоонноро уратылары мантан көстөр:

- 8 кылгас аһаџас дорџоон;
- 8 уһатыылаах аһаџас дорџоон;
- 4 дифтонг;
- 11 хоһулаһар бүтэй дорџоон;
- 11 итилэр хоһуласпатахтара;
- 7 тулаайах бүтэй дорџоон;
- 13 нууччаттан киирбит дорџоон.

Барыта саха тылыгар 62 бэлиэ баар, оттон нуучча тылыгар – 33 бэлиэ.

Оџо урукку программаннан буквары 3 чиеппэр – 7 ый устата үөрэтэр этэ, ити уһун, салгымтыалаах, итини таһынан кини «Төрөөбүт сананы» ааџарыгар, ылбыт ааџыытын техникатын чингэтиригэр олус кылгас кэми хаалларара, грамматиканы үөрэтэригэр кыаџы биэрбэт этэ.

Саха оџото ордук уһатыылаах аһаџаска, хоһулаһыыга, дифтонна элбэх алџастаах суруйар, сороџор 6-7-с кылааска тийиэхтэригэр дылы ити алџаһыыларын кыайан көннөрбөт тубэлтэлэрэ баар. Оттон дорџоону истиинэн араарар оџо итиннэ сыыспат. Букваттан саџалаан үөрэттэххэ оџо буква тас көрүнгэ, сурулуута (печатнайа, пропиһа) хайдаџын өйдүүргэ ордук кыһанар. Онон кини буква дорџоон бэлиэтэ буолбакка, хата дорџоон буква аата буоларын курдук сыыһа өйдөбүлгэ киирэр.

Оџону грамотаџа үөрэтэргэ бастаан дорџоон өйдөбүлүн биэриллэр, ол кэнниттэн бу дорџоон хайдах бэлиэтэнэрин (букватын) көрдөрүллэрэ наада. Тылга дорџоон суолтатын, биир да дорџоон уларыыыта, эбиллиитэ, көбүрээһинэ тыл суолтатын уларытарын оџоџо

өйдөтүөххэ наада. Холобур:

















<i>тас</i>	<i>таас</i>	<i>ытар</i>	<i>ыттар</i>	<i>ытаар</i>
<i>тис</i>	<i>тиис</i>	<i>атар</i>	<i>аттар</i>	<i>атаар</i>
<i>тыс</i>	<i>тыас</i>	<i>сотор</i>	<i>соттор</i>	<i>сотоор</i>
<i>тос</i>	<i>туос</i>	<i>халаан</i>	<i>халлаан</i>	<i>хаалан</i>
<i>тэс</i>	<i>түс</i>	<i>ама</i>	<i>амма</i>	

Буквалары билиһиннэриэх иннинэ бэлэмнэнии үлэни манньк системалаан ытар ордук буолар:

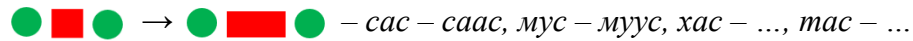
1. Тыас уонна дорҕоон диэни арааран билиһиннэриллэр. Биһиги санабыт дорҕооннортон турар, тылы үөскэтэр дорҕоонно бааллар (*уу, ыы, ии, ыа*), тылы үөскэтэр дорҕоонно эмиэ бааллар диэн өйдөтүөххэ.
2. Аһаҕас уонна бүтэй дорҕооннору араарарга үөрэтиллэр: аһаҕас дорҕоон иннибэккэ, оттон бүтэй – иннэ-иннэ аһаҕас иһиттэн тахсар, манна оҕону элбэхтик эрчийэр наада.
3. Графической схеманы кытта билиһиннэрии. Бу схема тыл хас дорҕооннооҕун быһаарар диэн өйдөтүү, эрчиллии.
4. Тылтан аһаҕас (уһатыылааҕы) дорҕоону араартары: бүтэй дорҕооно үчүгэйдик иһиллэр төттөрү сүһүөхтэн (аһаҕас + бүтэй) саҕалыыр ордук (*с, м, н, р, л, х*). Холобур: *уус, аан, үүр*. Улахан болҕомто артикуляцияҕа ууруллар, уоскуттан көрөн ханнык дорҕоону этэргин биллэрэр олус туһалыыр. Фишканы билсирэн, туттан бараллар. Оҕо арыый сатаатаҕына көнө сүһүөхтэн (*саа, суу*), онтон сабыылаах сүһүөхтэн (*хаар, туур*) уһатыылаах аһаҕас дорҕоону буллара үөрэтиллэр.
5. Графической схеманнан туттан фишкаларынан тылы суруйуу: уһатыылаах аһаҕас дорҕооннорун булларбыт тыллартан саҕаланар, бастаан учуутал этэриттэн, онтон оҕолор бэйэлэрэ этэн – коллективнайдык, кэлин биирдии бэйэлэрэ ботугураан этэн араараллар.
6. Кылгас аһаҕас дорҕоону уһатыылааҕы кытта тэннээн үөрэтиллэр. Кылгас, уһун диэни сап көмөтүнэн тэннээн, уһатыылааҕы ыллыахха сөп, кылгас аһаҕас ылламмат диэн өйдөтүөххэ сөп.
7. Дифтону араарарга үөрэтии: биир дорҕоон, бииргэ этиллэр диэн өйдөтүллэр, эмиэ көмө сүһүөхтэн саҕалаан, араартарыллар. Холобур: *тыа, биэ, бүө*. Фишкатын кытта билиһиннэриллэр.

8. Тылы сүһүөхтээһин: биир тыынынан бысталаабакка этэрбит биир сүһүөх буолар. Холобур: *саа, мас, туус*. Сорох тыл бысталанар. Холобур: *та-ба* – икки сүһүөхтээх, ону илиибитин сэнийэбэ тирээтэхпитинэ, хаста таарыйарыттан билэбит. Маны оҕолор бары сатыыр буолуохтарыгар дылы эрчийэр наадалаах.
9. Хоһуласпыт бүтэй дорҕооннору араары: тыллар тэннээн көрүүттэн саҕаланар: *ытар-атар* – туох маарыннаһар баарый? Уратылара тугуй? *Ытар-ыттар* – тэннээн, этэн, ботуугураан көрүн. Атын дорҕоон баар дуо? Суох. Манна *т* дорҕоон иккис тылга атыннык, чинник иһиллэр. Бу бүтэй дорҕоон хоһулаһыта диэн ааттанар, тыл суолтата уларытар, холобур: *атар – аттар, сотор – соттор, тутан – ..., халаан – ..., ама – ...* Фишкатын кытта билиһиннэриллэр, араарарга эрчиллэр.
- Оҕолор сатааһыннарыттан көрөн, бастаан графическай схеманы, онтон фишканы туттууну тохтотуохха син, 2-3 дорҕоонноох тылы өйүнэн араарарга эрчийиллэр. Оҕолор ыарыҕаттахтарына, фишканы туттан хатылыахха сөп.
10. Тылы сүһүөхтээһин – магнай фишканы туһаныллар. Оҕолорго өйдөтүллүөхтээх:
- Хас биирдии сүһүөххэ аһаҕас дорҕоон баар буолар. Холобур: *аах-тым, тот-тум* курдук тыллары иккис сүһүөбэр баар аһаҕастары оҕолор аанһа истибэттэн, ону буллара үөрэтиллэр.
 - Аһаҕас дорҕоон соҕотоҕун сүһүөх буолар, бүтэй – буолбат: *ы-нах, о-һох*.
 - Сэргэстэһии, хоһулаһы аһаарданар: *там-мах, тус-тар*.
 - Тыл ортотунааҕы соҕотох бүтэйтэн сана сүһүөх саҕаланар: *со-бо*.


Букварь иннинээҕи бу үлэни 1,5 нэдиэлэ ыытыллар. Бу кэмгэ, букваны да үөрэтэ сылдьан оонһуур аһаардаах эрчиллиилэри онорторор үчүгэй буолар, оҕолор ону интэриэһиргииллэр, сана тыллары буларга толкуйдуу үөрэнэллэр, тылы араарарга навыктарын чингэтэллэр. Холобурдар:


- Тыл хас дорҕооннооҕун таайы: *уу, үүт, ыт, түүн, тыс, күнүс* – аһаанын тарбахтарынан көрдөрөллөр.
- Фишканын бэлиэтэммит тыллары өйтөн элбэҕи булууга куоталаһы:
 -    – *хаар, сүүр, туур, саас...*
 -    – *тур, сук, сап, тыс, тот...*
 -    – *тыас, тыал, сыал, суол, биэр...*
 -   –   – *та-ба, со-бо, тө-бө, хо-чо...*
 -  –   – *у-йа, о-һо, ү-лэ, а-һа, э-бэ...*


- Тылы уларыты:

 - сас - саас, мус - муус, хас - ..., тас - ...

4. Тылы таайы:

 - ат, ыт, ып, үс, ыс, ис, эс, эн, ап, эт...

 - саас, хаар, муус, сүүс, күүс, туус...

 - суор, буор, бизс, туос, суот, туйой, бүйөр...

5. Бэриллибит дорџоонтон (букваттан) саџаланар тыллары, ааттары булуу: с - саа, суу, сиэл, сиэн, сым, суумка...
6. Көрдөрүллэр предмет эбэтэр хайааһын саџаланар дорџоонун булуу: наарта - н, ааџар - аа, турар - т, бөрө - б, оџо - о...
7. Сүһүөххэ эбэн тылы оноруу: та - ба, йах, нас, һырдыа, баарыс, лах...
8. Этиини тэнитии: Уол оонһуур. Кыра уол таһырдыа оонһуур.

Манһык оонһуулары буквары да үөрэтэр кэмнэ туһанар наада, оџо сэргэхсийэр, сынһанар.

Оџо сангарар, кэпсиир дьџурун сайыннарар туһугар манһык үлэлэри ытыахха сөп:

1. Оџо сангатын итэџэһин көннөрүү: кыра кэлэџэй, былдыры, сибигинэйэн сангарар оџолору салгыны диринник эџирийэн баран ыксаабакка сангарарга үөрэтиллэр. Сыыс тылы туттар оџолору бырахтарар үлэни ытыллар.
2. Ыйытыыга толору эппиэттииргэ үөрэтии.
3. Хоһоону, таабырыны үөрэтии.
4. Ойуунан этии оноруу. Этиини тэнитии.
5. Аахпыты, истибити, көрбүтү, билбити кэпсииргэ үөрэтии.
6. Сюжетнай хартыынанан кэпсээн онорторуу.
7. Диалогтары онорторуу: «телефонунан» кэпсэтии, бэйэ-бэйэни кытта ыйытарга, эппиэттииргэ үөрэтии, куукулалары кэпсэтиннэрии.
8. Словарнай үлэни ытыты: билбэт тылы өйдөтүү.
9. Предметтэр тустарынан сэхэргэһии: кыылар, көтөрдөр, иһит, дьыэ мала.
10. Өс хоһооннорун, ох тыллары кэпсэтэргэ туттар гына үөрэтии.

Улахан болџомтону оџону үчүгэйдик, ыраастык, сөптүк суруйарга үөрэтиигэ ууруллуохтаах. Манһай тэтэрээти билиһиннэр: строка, клетка, поля суруйарга туһатын, хантан саџалаан суруйары өйдөтүллэр. Оџо сөпкө (көнөтүк) олорорун, уруучуканы, тэтэрээти сөпкө тутарын куруук санатар наада. Харандааһынан синһыигэс гына образец суруйбут үрдүнэн суруттарар буква размерын сөпкө суруйууларыгар көмөлөһөр. Уруучука оџо илиитигэр сөп синһыигэс буолуохтаах. Суруйар кэмнэригэр сотору-сотору сынһатар, физкультминутка онорторон, ыллатар, хоһоон үөрэтэр наада.

Бу үлэлэри барытын дьүөрэлээн ыыттаха оҕо букварга киирэн ааҕарыгар,
суруйарыгар үчүгэй тирэх буолар.